

Галина Смольникова,
доцент кафедри методики та психології
дошкільної і початкової освіти
ІШПО КУ імені Бориса Грінченка,
канд. псих. наук, доцент

Нові відкриття – щодня!
Організація пізнавальної діяльності дітей

Знання – лише тоді знання, коли воно здобує
зусиллям думки, а не лише пам'яттю.

Лев Толстой

Спонукає до пізнання

Дошкільний вік вважається періодом розквіту дитячої пізнавальної активності. У новій редакції Базового компонента дошкільної освіти в освітній лінії «**Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі**» зазначено, що проявами такої активності є інтерес дитини до довкілля та самої себе; активне сприймання предметів, об'єктів, людей, подій; спостережливість, кмітливість, допитливість, вмiле використання побаченого й почутого раніше, спроби самостійно доходити висновків, знаходити нове у знайомому та знайоме у новому, вміння радіти зі своїх відкриттів; надання переваги новим, незнайомим завданням, що потребують розумових зусиль; планування своєї пізнавальної діяльності, втілення її на практиці; зміна, за потреби, своїх планів, поведінки; інтерес до дослідництва, експериментування з новими матеріалами.

У 3-4 роки дитина ніби звільнившись від тиску конкретної ситуації, починає думати про різні предмети і явища, що не перебувають у цей час у неї перед очима (як це притаманно ранньому віку). Малюк намагається якимось чином упорядкувати й пояснити собі навколишній світ, встановити у

ньому певні зв'язки та закономірності. Так починається формування пізнавальних потреб, інтересів та мета пізнавальної діяльності. Пізнавальні потреби при цьому здебільшого зумовлені новими враженнями, а потреба досліджувати виникає ситуативно.

Зважаючи на це, важливо створювати в дошкільному навчальному закладі спеціальні умови, які сприяють пізнавальній, дослідницькій, експериментальній діяльності дітей.

Пізнавальний інтерес до предмета або процесу пізнання виникає у внутрішній мотиваційній сфері особистості дошкільника. Водночас пізнавальні інтереси не з'являються самі собою, вони – результат розвитку, виховання дитини у сім'ї, дитячому садку та потребують цілеспрямованого керівництва з боку дорослих. Отже, розвиток пізнавального інтересу прямо залежить від кількості, якості та характеру інформації, знань, які отримує дитина, а також від способу їх подачі дорослими (вихователями, батьками).

Основні прояви пізнавального інтересу старших дошкільнят:

- Надання переваги певному виду діяльності.
- Виникнення запитань пізнавального характеру.
- Бажання поповнити знання про предмети, явища навколишньої дійсності.
- Намагання робити висновки з власних спостережень.
- Реагування дитини на успіх чи невдачу в діяльності.
- Увага, зосередженість у процесі діяльності.
- Бажання залучити інших дітей до улюбленої справи, поділитися з ними результатами своїх спостережень.
- Зовнішні прояви (інтонація, міміка, жести).
- Прагнення самостійно включитися в діяльність, яка зацікавила.

Запитання – показник розвитку

Важливим показником розвитку пізнавального інтересу й пізнавальної активності дошкільнят – їх запитання. Сучасні психологічні дослідження

показали, що запитання, які найчастіше ставлять діти, можна згрупувати за такими основними типами.

Типи дитячих запитань

Перевірні (з метою переконатися). Відповіді на ці запитання дитині відомі, але вона не зовсім упевнена в цьому, або намагається закріпити, перевірити свої знання.

Пізнавальні – як свідчення безкорисливого інтересу малюків до навколишнього та бажання знати. Діти не можуть сказати, навіщо їм це потрібно, але проявляють велику зацікавленість. У сферу такої допитливості потрапляють як окремі предмети, так і зв'язки між явищами (предметами).

М. Рубінштейн вважав, що запитання цієї категорії посідають дуже важливе місце в житті дітей, яких вабить усе нове, невідоме, небачене.

О. Сорокіна поділяє запитання дітей за змістом на дві підгрупи: запитання, що ставляться з метою оволодіти правилами особистої й суспільної поведінки, і запитання власне пізнавальні.

Останні потребують відповіді, яка містить певну інформацію. Не отримуючи такої відповіді, малюк повторює запитання ще раз у тій самій формі або розвиває ланцюг запитань.

Тож дорослим (вихователям, батькам), не варто дратуватися через те, що дошкільник докучає їм одним і тим самим запитанням, а треба терпляче повторювати відповідь, аж поки вона не задовольнить дитину.

Мотиви виникнення пізнавальних запитань

- Сприйняття чогось нового, яскравого, незвичного для дитини.
- Прагнення класифікувати предмети та явища, знайти спільні ознаки та водночас виявити те, що їх різнить («Чому пташки, метелики, жуки можуть літати, а хробаки та жаби ні?»).
- Розрив між минулим і новим, тобто, коли уявлення, яке вже склалося, руйнується через те, що нові відомості про предмет (явище) за одними ознаками збігаються з наявним досвідом, а за іншими – ні. Проілюструємо це прикладами. Побачивши зображення Пегаса у книжці, дитина здивовано

запитує: «А чому кінь з крильцями?». Сергійко (5,4 року), який уперше прийшов з мамою на виставу балету, дивується: «Мамо! Чому дядя тьотю тримає за ногу? Чому за ногу, а не за руку?». Наступного дня хлопчик ділиться враженнями від побаченого з вихователькою: «У театрі так смішно було. Коли дядя і тьотя танцювали, то він тримав її за ногу. Уявляєте, не за руку, як ми, коли танцюємо!». У таких випадках у дитини виникає почуття подиву, бажання осмислити, прийняти, узгодити нове з відомим, утвердитися в чомусь.

Н. Бабич розглядає **пізнавальні запитання дошкільнят як форму розумової діяльності**, що виникає у разі браку інформації і спрямована на здобуття нових знань.

Автор визначає чотири підгрупи пізнавальних запитань, а саме:

- запитання ідентифікації;
- запитання класифікації і дефініції (дефініція – коротке логічне визначення будь-якого поняття, що містить найістотніші його ознаки);
- запитання, що стосуються фактів, властивостей речей та явищ (про якість, кількість, час, місце, належність, тощо);
- пояснення та аргументації.

Хочемо звернути увагу вихователів на ще одну особливість у постановці дітьми запитань (за М. Рубінштейном – відстрочене запитання), коли дошкільник запитує про певне явище набагато пізніше, ніж його помітив, тобто тоді, коли це явище, встигло відійти на другий план, а дитина тільки тепер хоче почути відповідь.

Упевнені: кожний педагог стикався у своїй практиці з тим, що під час його розповіді або показу, а також у процесі спостереження за об'єктом (явищем), дитина не ставила запитань, проте через якийсь час ці запитання спливали. Вихователі часто пояснюють це тим, що дитина маленька і не побачила, не зрозуміла чогось, а насправді у дошкільника не всі враження від спостережень проявляються відразу. З цієї причини діти й ставлять запитання начебто поза всяким зв'язком і несподівано для дорослих.

М. Рубінштейн попереджав: ніколи не варто забувати, що дитина жадібно всотує все те, що відбувається в межах досяжності її сприйняття, і з приводу всього в неї виникають запитання. Дошкільник відрізняється від дорослих не тим, що не бачить і не думає, а тим, що не володіє готовими відповідями, але він сприймає навколишню дійсність у всьому її розмаїтті, а не живе в тій обмеженій сфері, яку дорослі нерідко відводять йому за «дорослим» схемами.

Детальніше розглянемо інші аспекти пізнавальної діяльності дошкільнят.

Як виникає мета пізнавальної діяльності

Виникненню мети пізнавальної діяльності передують поява у дитини певної потреби.

- Виникнення конкретної пізнавальної потреби, яка передують самостійному формуванню гностичної (пізнавальної) мети. Тоді дитина намагається відповісти на самостійно сформульоване запитання.

- Виникнення конкретної пізнавальної потреби, яка передують готовій меті, сформульованій іншою дитиною або дорослим.

- Виникнення пізнавальної потреби у результаті отримання готової мети (інструкції педагога). У цих випадках актуальна пізнавальна потреба збігає з моментом прийняття мети та спрямування діяльності на її досягнення (за О. Гончаровою, Т. Захараш).

З педагогічного погляду в будь-якому разі важливо знати, яке значення особисто для дитини має досягнення поставленої мети і як вона оцінює можливість успіху в цілому.

Отже, культура пізнання передбачає свідому постановку або прийняття мети самою дитиною.

У пошуках правильного розв'язання дошкільник може розмірковувати і докладати певних зусиль для подолання труднощів, а досягнувши успіху, почувати моральне задоволення від перемоги над собою.

Експериментування – шлях до пізнання

Один з головних шляхів розвитку пізнавальної мотивації – дитяче експериментування. Як у дорослих, так і в дітей воно спрямоване на пізнання властивостей та зв'язків об'єктів і здійснюється як управління тим чи іншим явищем. У процесі вільного експериментування дитина має можливість викликати або припинити певне явище, змінити його певним чином, отримати нову, часом несподівану інформацію, встановити практичні зв'язки між власними, діями та явищами навколишнього світу, тобто здійснює свого роду відкриття, які зумовлюють перебудову як самих дій, так і уявлень про навколишнє. Така діяльність є чітко вираженим моментом саморозвитку: в результаті перетворень об'єкти розкривають нові властивості, які, в свою чергу, дають дитині можливість здійснювати нові, складніші перетворення. Експериментування дає малюкові можливість випробувати різні способи дії, при цьому знімається скутість мислення готовими схемами.

Особливість експериментування дошкільнят – те, що для них важлива не мета, а сам процес, який забезпечує сміливість ідей і вибір засобів, задоволення допитливості. Тож, організовуючи дослідницьку діяльність з малюками, акцент слід робити на розвитку вміння побачити суперечності та систематизувати об'єкти навколишнього світу, на прагненні до новизни у розв'язанні завдань, на внутрішній свободі та сміливості, гнучкості у виборі меті та шляхів її досягнення, спостережливості, рефлексивності.

Роль дорослого у цьому процесі полягає в тому, щоб за потреби показати спосіб дії, а головне, – стимулювати інтерес дітей до предметів та явищ, розвивати їхню допитливість.

Однак завважимо: **вихователі часто обмежують свободу дитини в процесі експериментування.**

Приклад. Розглянемо дві протилежні ситуації. В обох випадках для кожної дитини задалегідь поклали на столи паличку, таці з піском, деревне вугілля, білу крейду, грифель, простий олівець, папір і запропонували дослідити, яким з цих предметів краще малювати.

Ситуація 1. Діти всі дії виконували під диктовку вихователя: «Візьміть тацю з піском та паличку. Намалюйте будь-що на піску. Зручно малювати? Відкладіть тацю й візьміть аркуш паперу. Спробуйте малювати на ньому паличкою. Бачите, паличка дряпає папір, тому малювати нею зручно тільки на ґрунті. Покладіть паличку. Візьміть крейду. Малюйте нею. Ви помітили: треба уважно придивлятися, щоб розгледіти білий слід крейди на білому папері? Мабуть, крейда нам теж не підходить. Тепер візьміть деревне вугілля. Намалюйте щось ним на папері. Вугілля малює краще, ніж паличка і крейда? Але подивіться, які чорні сліди залишило воно на ваших руках. Витріть руки вологою серветкою. Тепер візьміть грифель. Малюйте ним на аркуші паперу. Бачите, грифель залишає чіткий слід і не забруднює рук. Але у Марійки та Мишка грифель зламався, бо вони натискали дужче, ніж треба. І, нарешті, спробуйте малювати олівцем. Тож чим краще малювати й чому? Спробуємо виготовити олівець самостійно».

Як бачимо, в цій ситуації вихователь начебто й ставить запитання до дітей, але переважно сам на них і відповідає, не даючи їм можливості самостійно дослідити кожний предмет, висунути власну гіпотезу. Розвиток пізнавальних процесів у цьому разі є вторинним.

Ситуація 2. На початку діяльності вихователь запропонував дітям уважно розглянути предмети, що лежать на столі, висунути та обґрунтувати гіпотезу, який з них малює краще. Послідовність вибору предметів для експериментування діти визначили самі. Адже важливо, не який предмет першим візьме дитина в руки, а ті дослідницькі дії, які виконуватиме, і головне, – до якого самостійного висновку вона дійде. Цей висновок може бути неочікуваним і для дорослого.

По завершенні діяльності вихователь запропонував обґрунтувати переваги та недоліки кожного з обраних предметів. Цікаво було спостерігати за дітьми. Так, коли вихователь щось тихенько запропонував зробити одній дівчинці, вона спокійно та впевнено сказала «Я так не думаю» і продовжила свою дослідницьку діяльність.

Отже, друга ситуація сприятливіша для розвитку пізнавальної активності старших дошкільнят.

Об'єкти, що стимулюють пізнавальну активність

Крім мудрого керівництва пізнавальною діяльністю малюків, важливим чинником є правильний вибір об'єктів для дослідження. Тож визначимо основні ознаки об'єктів, які стимулюють пізнавальну активність дітей.

- **Нові й невизначені.** Високий ступінь невизначеності вимагає розмаїття пізнавальних дій, що забезпечує гнучкість та широту обстеження предмета.

- **Достатньо складні.** Чим складнішу й загадковішу іграшку чи предмет пропонують дитині, чим більше в них різних для сприймання деталей, тим вища ймовірність найрізноманітніших дослідницьких дій. Однак, щоб розгорнути дослідницькі дії дитини, рівень складності об'єкта має бути оптимальним.

Пам'ятаймо: як занадто прості, так і занадто складні об'єкти викликають швидке згасання пізнавальної активності дошкільника, тож оптимальним є такий рівень складності, який потребує затрат зусиль, що дадуть конкретний і зрозумілий дитині ефект.

Приклад. Педагог пропонує вихованцям середньої групи класифікувати предмети, що лежать на столі, на ті, які плавають, і ті, що тонуть. Спочатку малюки мають висунути гіпотезу, а потім практично її перевірити, кинувши предмети в один з двох тазів з водою. Один таз призначений для предметів, що тонуть, і стоїть у лівому кутку кімнати, а другий – для тих, що плавають, і розміщений у правому кутку групи.

Максим висунув гіпотезу, що іграшкова рибка опиниться на дні таза, бо риби завжди перебувають на дні водойми, а не плавають на поверхні. При цьому він не зважає на таку якість іграшки, як матеріал (гуму), з якого вона зроблена. Хлопчик зрозумів свою помилку, тільки кинувши рибку в таз з водою. При цьому він навіть намагався рукою притримати рибку на дні таза, але вона знову й знову спливала на поверхню. Малому стало соромно за

помилку. Побачивши, що вихователь не стежить за його діями, Максимко швиденько витягнув рибку з одного таза та, перебігши в протилежний куток групи, переклав іграшку в другий таз (де вже плавали іграшки інших дітей), а потім голосно заявив: «Марино Леонідівно, всі діти правильно визначили, які предмети тонуть, а які – ні, я перевірів».

- **Суперечливі й конфліктні.** Знайомі й зрозумілі ознаки предмета мають поєднуватися з новими і несподіваними, щоб дитина могла проявляти високу активність в аналізі об'єктів суперечності, творчість у висуненні гіпотези.

Приклад. Перед малюком стоїть завдання – примусити іграшкову машину без двигуна, їхати не підштовхуючи її. Дитина має сама здогадатися, що для того, щоб машина поїхала без сторонньої допомоги, треба побудувати з будівельного матеріалу гірку й спустити з неї машину (будівельний матеріал задалегідь покладений на килим, де грається дитина). Вихователь може ускладнити завдання, сказавши, що машина надто швидко з'їхала з гірки і що треба сповільнити її рух. Як це зробити? (Зменшити нахил гірки).

Умови розвитку пізнавальної діяльності дітей

Завважимо: більшою чи меншою мірою умови, які сприяють розвитку пізнавальної діяльності дошкільнят, викладено у Базовому компоненті дошкільньої освіти та чинних програмах і методичних рекомендаціях до них, але, як показує практика, педагоги не часто виконують їх усі. Назвемо ці умови.

- Побудова освітнього процесу за особистісно орієнтованою моделлю взаємодії педагога з дітьми. (Одна з об'єктивних причин, що заважає виконанню цієї умови, – надмірна кількість дітей у групі, але без особистісно орієнтованої взаємодії не може бути й мови про сучасне виховання дітей).

- Надання дітям свободи вибору діяльності та способів дій, гарантування права на помилку під час самостійного пошуку розв'язку.

- Надання дошкільнятам можливості задіювати здобуті ними знання та судження у процесі освоєння нового матеріалу.

- Повага до ідей і думок вихованців, уникнення негативної оцінки їхньої інтелектуальної діяльності, забезпечення терплячої емоційної підтримки та уваги.

- Мотивація благополуччя через створення ситуації успіху, підвищення оцінки дитини у власних очах та очах однолітків і дорослих, прищеплення «смаку» до успіху.

- Залучення дітей до колективного, групового та індивідуального пошуку, нестандартних підходів до розв'язання завдань, оригінальних прийомів та способів дій через ігрову інтелектуально-творчу діяльність.

Методи і прийоми організації пізнавальної діяльності

Ефективність організації пізнавальної діяльності можна підсилити застосуванням різних методів і прийомів. Розглянемо їх.

- Створення вихователем проблемних, пошукових та евристичних (що передбачають відкриття) ситуацій.

- Ініціювання самостійних відкриттів дітей.

- Постановка запитань причинно-наслідкового характеру та запитань, що спонукають до розмірковування.

- Колективне розмірковування, інтелектуальне співробітництво.

- Спонукування дітей до постановки проблемних запитань.

- Спільне з дорослими та самостійне дитяче експериментування.

- Розв'язання винахідницьких завдань.

- Виконання дітьми цікавих індивідуально-творчих завдань на ігровому матеріалі.

Для таких завдань педагоги можуть використовувати і давно знайомий практикам дидактичний матеріал.

Приклад. Вихователь молодшої групи пропонує дітям до кожного з об'ємних трафаретів, що лежать на столах, дібрати геометричну фігуру (квадрат, круг, трикутник тощо). Якщо фігуру дібрано правильно, вона щільно входить в отвір трафарету.

Усі діти впоралися із завданням, а Петрик не бачить відмінності між квадратом і кругом. Намагається втиснути квадрат у круглий отвір. У нього це не виходить – заважають кути квадрату.

Тоді хлопчик звертається до вихователя: «У мене зламаний трафарет, дайте мені інший». Вихователь дає йому другий дидактичний набір. Але Петрик знову повторює ту саму помилку й звертається до вихователя: «І цей набір зіпсований». Тоді педагог пропонує хлопчині самому вибрати будь-який набір, з яким щойно гралися діти (фігури з трафаретів вже вилучені вихователем, лежать окремо в коробці). Петрик довго вибирає собі трафарет. То один візьме, то інший, уважно їх розглядає, обмацує. Нарешті вибір здійснено, і він знову намагається втиснути квадрат у круглий отвір. Звинувачувати тепер дорослого, що той дав не такий матеріал, хлопчик не може, адже він вибирав його сам. Нарешті Петрик приймає рішення. Ще раз бере квадрат, кладе його над круглим отвором, щосили б'є по ньому кулаком, запально промовляючи: «Я все одно тебе туди втисну». Побачивши ці дії хлопчика вихователь пропонує: «Хочеш, ми з тобою разом доберемо трафарет до цього квадрата? Тут є секрет, на який ти не звернув увагу». Коли завдання за допомогою дорослого було виконано, Петрик усміхнувся задоволено і сказав: «Усе ж таки вийшло».

Варто зазначити, що якість творчих робіт дошкільнят може бути не дуже високою, але сама діяльність має бути обов'язково емоційно забарвленою і значущою для дитини.

За правильністю організації самостійної пізнавальної діяльності дітей у дитсадку стежить вихователь-методист, здійснюючи **тематичний контроль**.

Подаємо пам'ятку такого тематичного контролю, яку вихователі-методисти дошкільних навчальних закладів можуть розширити іншими питаннями, виходячи з теоретичних положень, розглянутих у цій статті.

Тематичний контроль організації самостійної пізнавальної діяльності дітей

Мета вивчення:

- удосконалення роботи вихователів з організації самостійної пізнавальної діяльності дітей;

- контроль за розвитком пізнавальної сфери дітей;

- визначення рівня пізнавальної активності дошкільників.

Питання, які вивчаємо:

1. Створення умов для самостійної пізнавальної діяльності дітей (розвивальне середовище в групі і на майданчику).

2. Динамічність розвивального середовища.

• Чи змінюються атрибути, матеріали, дидактичні й розвивальні ігри, обладнання, книжки в осередках (ігровому, бібліотечному, художньому, будівельному, природознавчому)? Як часто це відбувається (щодня, один раз на тиждень, місяць, квартал)?

• Чи помічають ці зміни діти?

3. Скільки часу відводиться на самостійну діяльність дітей в осередках і на майданчику? Доцільність саме такого розподілу часу.

4. Модель спілкування вихователя з дітьми (стиль керівництва):

• особистісно орієнтований;

• навчально-дисциплінарний.

Варто взяти до уваги також такі моменти:

• Чи надається вихованцям свобода вибору діяльності та способів дій?

• Чи забезпечуються право на помилку, повага до ідей і думок дитини?

• Чи створюються ситуації успіху?

5. Основні прийоми керівництва:

- заохочення; порада; роз'яснення; вказівка; вимога; погроза; примус.

6. Рівень пізнавального інтересу дітей.

- Чи звертаються діти із запитаннями до дорослих та однолітків?

Кількість і зміст запитань.

- Як дошкільнята поповнюють знання про предмети, які їх зацікавили (розглядання ілюстрацій, альбомів, книжок, креслень, схем; прохання почитати; самостійні спостереження; проведення дослідів, експериментів).

- Відображення результатів спостережень у різних видах діяльності.

- Участь дітей у бесідах з проблем, які їх найбільше зацікавили.

- Чи розповідають діти дорослим про свої інтереси?

7. Відображення організації пізнавальної діяльності дітей у планах вихователів.

8. Висновки. Пропозиції щодо поліпшення організації самостійної пізнавальної діяльності дітей.

Форми та методи вивчення

- Спостереження за самостійною пізнавальною діяльністю дітей у групі та на майданчику.

- Оцінка організації самостійної пізнавальної діяльності дітей.

- Аналіз календарних планів.

- Бесіди з вихователями «Як я розумію керівництво самостійною пізнавальною діяльністю дітей?».